

Vấn đề chủ thể biên soạn từ điển và bách khoa thư

Nguyễn Huy Bình^(*)

Tóm tắt: Mỗi công trình từ điển và bách khoa thư được hình thành từ khâu biên soạn và kết thúc ở việc người sử dụng dùng để tra cứu, học tập. Trong quá trình đó diễn ra nhiều thao tác, đòi hỏi chủ thể biên soạn phải xử lý một cách bài bản, khoa học và chuẩn mực. Bài viết nhận diện và làm rõ bản chất của ba loại hình chủ thể biên soạn từ điển và bách khoa thư: Thứ nhất là các nhà khoa học chuyên nghiên cứu, biên soạn về từ điển và bách khoa thư; thứ hai là các nhà khoa học ở các chuyên ngành khác; thứ ba là cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư.

Từ khóa: Chủ thể biên soạn, Từ điển, Bách khoa thư

Abstract: Each dictionary and encyclopedia is formed from the compilation stage and ends at the state of the users' usage. In this process, there are many activities requiring the compilers to handle them in a methodical, scientific, and standard way. The article aims to identify and clarify the nature of three types of the subjects compiling dictionaries and encyclopedias including the scientists who specialize in compiling and researching dictionaries and encyclopedias (lexicographers); scientists in other disciplines (scientists), the community participating in the compilation of dictionaries and encyclopedias (community).

Keywords: Compilers, Dictionary, Encyclopedia

Mở đầu

Bản chất của từ điển và bách khoa thư là sản phẩm khoa học đặc biệt, đó không phải là công trình nghiên cứu khoa học thuần túy mà là sự tổng hợp các tri thức khoa học. Mỗi công trình từ điển và bách khoa thư cần được tiến hành bởi chủ thể biên soạn phù hợp với nội dung, mục đích của công trình. Có thể quan niệm, chủ thể biên soạn bách khoa thư là những người trực tiếp tham gia vào quá trình biên soạn

nội dung công trình từ điển và bách khoa thư, bao gồm các khâu đoạn: tìm kiếm tư liệu, lập ngân hàng dữ liệu, lập bảng mục từ, xác định nguyên tắc thể lệ biên soạn; tổ chức viết mục từ, biên tập và hoàn thiện bản thảo. Việc xác định và lựa chọn được chủ thể biên soạn phù hợp là điều kiện quan trọng, góp phần đảm bảo sự thành công của các công trình từ điển và bách khoa thư.

1. Chủ thể biên soạn là nhà từ điển học và bách khoa thư học

Trong lĩnh vực nghiên cứu, biên soạn từ điển và các công trình bách khoa (từ điển bách khoa và bách khoa thư) thường sử dụng thuật ngữ “Lexicographer” (nhà

---

^(*) TS., Viện Từ điển học và Bách khoa thư Việt Nam, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam; Email: huybinhvvh@gmail.com

từ điển học) để chỉ những nhà khoa học chuyên nghiên cứu, biên soạn về từ điển và các công trình bách khoa. Điều này xuất phát từ quan niệm cho rằng, việc nghiên cứu, biên soạn từ điển và các công trình bách khoa thuộc lĩnh vực “từ điển học”, bao gồm hai mảng là từ điển học lý thuyết và từ điển học thực hành. Có nghĩa “nhà từ điển học” là những nhà khoa học làm công việc nghiên cứu và biên soạn từ điển và các công trình bách khoa. Thực tế cho thấy, hiện nay việc biên soạn bách khoa thư trên thế giới đã có sự phát triển mạnh mẽ, bách khoa thư với tính đặc thù về nội dung, hình thức và bản chất loại hình đã trở thành một đối tượng độc lập, chuyên biệt. Vì vậy, có thể xác lập ngành bách khoa thư học chuyên biệt có chức năng, nhiệm vụ nghiên cứu và biên soạn bách khoa thư.

Trong biên soạn từ điển và bách khoa thư, chủ thể biên soạn gồm nhiều đối tượng khác nhau, trong đó các nhà từ điển học và bách khoa thư học giữ vai trò quan trọng. Họ cùng với các nhà khoa học ở các chuyên ngành khác là những người đưa ra ý tưởng biên soạn, thiết kế mô hình cấu trúc, tổ chức biên soạn công trình,... Có thể nói, nhà từ điển học và bách khoa thư học sẽ cung cấp tri thức về lý thuyết nhằm định hình bộ khung của công trình và tổ chức thực hiện công trình từ điển và bách khoa thư đã được định hình.

Chủ thể biên soạn, các nhà từ điển học và bách khoa thư học, là những người sẽ đưa ra các quyết định về việc thiết kế, biên soạn theo mô hình nào cho phù hợp với nhu cầu của người sử dụng. Họ kết hợp với những nhà khoa học của từng chuyên ngành liên quan đến công trình từ điển và bách khoa thư để xây dựng cấu trúc vĩ mô, cấu trúc vi mô, cách trình bày, cách tổ chức thông tin, khối lượng thông tin, lời định nghĩa, ví

dụ, kiểu lập luận, cách diễn giải định nghĩa trong từ điển và bách khoa thư,... sao cho mỗi mục từ, ở cả phương diện nội dung và hình thức, phải đảm bảo chất lượng tốt.

Các nhà từ điển học và bách khoa thư học là người nắm vững vấn đề tư tưởng, mô hình cấu trúc, kỹ năng biên soạn, và vận dụng nó một cách thuần thục trong quá trình thực hành. Tuy nhiên, ở họ lại có hạn chế về những chuyên ngành khoa học khác mà đòi hỏi chủ thể biên soạn cần có chuyên môn sâu. Vì thế, vai trò quan trọng của nhà từ điển học và bách khoa thư học là tư vấn, thiết kế, tập huấn và tham gia điều hành quá trình biên soạn các công trình từ điển và bách khoa thư để các chủ thể khác cùng tham gia biên soạn.

2. Chủ thể biên soạn là nhà khoa học của các chuyên ngành khoa học

Mỗi công trình từ điển và bách khoa thư là công trình khoa học lớn, cho nên để biên soạn đòi hỏi các nhà khoa học phải có khả năng tổng hợp tri thức trong và ngoài nước một cách hệ thống, đầy đủ, khách quan và toàn diện. Thực tế, không có một cá nhân nào có thể bao quát được toàn bộ tri thức của tất cả các ngành khoa học, thậm chí là ngay cả đối với một ngành khoa học. Vì thế cần có tập thể các nhà khoa học đầu ngành, họ là chuyên gia có thể tổng hợp và thẩm định các thông tin tri thức.

Việc tổng hợp thông tin tri thức được thực hiện bởi những chuyên gia cụ thể của từng chuyên ngành khoa học, các chuyên gia này phải là những người có uy tín trong giới học thuật, có tầm hiểu biết sâu rộng, có khả năng bao quát lớn, có thể quy tụ đội ngũ những nhà khoa học xung quanh mình để cùng thực hiện công việc biên soạn. Để tổng hợp được tri thức của các chuyên ngành hay phân ngành khoa học, trước hết chủ thể biên soạn phải thống nhất được

hướng tiếp cận khoa học, căn cứ trên cơ sở phân loại để có cái nhìn tổng quát về từng chuyên ngành, phân ngành sẽ được trình bày trong từ điển và bách khoa thư.

Bên cạnh khả năng tổng hợp tri thức, chủ thể biên soạn có vai trò thẩm định thông tin tri thức. Một trong những nguyên tắc cơ bản nhất của từ điển và bách khoa thư là tính chính xác, tính cập nhật, điều này đòi hỏi chủ thể biên soạn phải có khả năng tìm kiếm những nguồn thông tin tri thức đáng tin cậy, tiếp cận và cập nhật những tri thức tiên bộ nhất của mỗi ngành khoa học, lựa chọn những thông tin tri thức tối ưu để đưa vào công trình. Đối với mỗi chuyên ngành, phân ngành khoa học, nếu còn có những vấn đề tranh luận chưa ngã ngũ, chủ thể biên soạn cần có quan điểm khoa học rõ ràng. Quan điểm đó không phải bắt nguồn từ phán đoán chủ quan mà bắt nguồn từ cơ sở lý luận và thực tiễn của hoạt động khoa học. Điều này đòi hỏi chủ thể biên soạn phải có trình độ chuyên sâu và bản lĩnh khoa học.

Khi tiến hành biên soạn từ điển và bách khoa thư, các nhà khoa học cần nắm vững tư tưởng, mô hình, nguyên tắc và kỹ năng biên soạn. Thực tế, mỗi công trình từ điển và bách khoa thư đều dựa trên nền tảng tư tưởng, hướng tiếp cận, có những nguyên tắc, thể lệ biên soạn riêng. Chính điều này tạo nên sự đa dạng và thống nhất. Công việc biên soạn đòi hỏi chủ thể biên soạn cần nắm được những vấn đề cơ bản nhằm tạo ra sự đồng tuyến cho cả công trình.

Việc biên soạn các công trình từ điển và bách khoa thư chủ yếu được tiến hành bởi những nhà khoa học có nhiều kinh nghiệm, thành tựu và có uy tín trong giới học thuật. Ví dụ ở Việt Nam, trong phần *Tựa* của công trình *Việt Nam bách khoa từ điển* do Đào Đăng Vỹ chủ biên, đã đề

cập đến chủ thể biên soạn gồm nhóm văn sĩ, giáo sư, nghệ sĩ và trí thức thuộc mọi ngành chuyên môn; công trình *Từ điển Bách khoa Việt Nam* (4 tập) cũng quy tụ được những nhà khoa học, chuyên gia hàng đầu ở các chuyên ngành khác nhau tham gia biên soạn; công trình *Bách khoa tri thức phổ thông* gồm những nhà khoa học, dịch giả có uy tín tham gia biên soạn. Chủ thể biên soạn của các công trình bách khoa thư nổi tiếng trên thế giới như *Đại Bách khoa toàn thư Nga*, *Bách khoa toàn thư Trung Hoa*, *Bách khoa thư Americana*, *Bách khoa thư Collier*,... đều là những học giả, các nhà khoa học nổi tiếng đương thời.

Các nhà khoa học khi tiến hành biên soạn cần xác định được hai vấn đề cơ bản là dung lượng và nội dung của các mục từ trong công trình từ điển, bách khoa thư, trong đó bao gồm các loại mục từ, ở mỗi loại cần xác định trình bày độ sâu ra sao, sử dụng những tư liệu nào phục vụ cho việc biên soạn. Trong thực tế, chủ thể biên soạn thường gặp phải khó khăn trong việc xác định dung lượng tri thức cần đưa vào mỗi mục từ. Khi biên soạn các mục từ, chủ thể biên soạn phải trình bày theo trường độ đã quy ước và chú ý đến khả năng tiếp nhận của đối tượng tiếp nhận thông tin tri thức (Xem thêm: Hội đồng Chỉ đạo biên soạn Bách khoa toàn thư Việt Nam, 2017).

Chủ thể biên soạn cần giải quyết được mối quan hệ giữa thông tin tri thức trong từ điển, bách khoa thư với thực tiễn tiếp nhận của người sử dụng, đó có thể là công trình hướng đến đại chúng nhưng cũng có thể là công trình hướng đến đối tượng chuyên biệt như: người già, phụ nữ, thanh thiếu niên, trẻ em, người khuyết tật,... Các nhà khoa học cần xác định rõ người sử dụng, bởi nếu ý tưởng khoa học không được trình bày rõ ràng, các thông tin tri thức không phù hợp

thì sẽ gây ra những khó khăn cho việc tiếp nhận của người sử dụng. Vì thế, trong quá trình thực hành biên soạn từ điển và bách khoa thư, chủ thể biên soạn cần hiểu biết thấu đáo về đối tượng tiếp nhận sản phẩm của mình, luôn phải nghĩ đến khả năng tiếp nhận của người sử dụng, trong đó đặc biệt quan tâm đến nội dung và văn phong trong mỗi mục từ.

Từ điển và bách khoa thư là những công cụ hữu ích, trợ thủ đắc lực cho việc học tập và mở rộng tri thức. Vì vậy, việc diễn đạt thông tin tri thức trong mỗi mục từ là vấn đề mang tính quyết định sự thành bại của công trình. Các nhà khoa học trực tiếp tham gia biên soạn cần nắm rõ những nguyên tắc cơ bản của từ điển và bách khoa thư để đảm bảo việc diễn đạt thông tin tri thức chính xác, đầy đủ, ngắn gọn, súc tích và dễ hiểu. Chủ thể biên soạn cần bao quát được toàn bộ những vấn đề thuộc chuyên ngành đề cập, có thể tổng hợp, phân tích, diễn đạt những vấn đề khoa học dưới góc độ từ điển và bách khoa thư.

Khi tiến hành biên soạn, các nhà khoa học cần xác định loại hình của công trình từ điển và bách khoa thư. Đối với từ điển, mỗi loại hình có tính đặc thù cao nên các nhà khoa học cần có những phương thức và kỹ năng cụ thể cho mỗi loại hình như: từ điển ngôn ngữ, từ điển thuật ngữ và từ điển bách khoa. Đối với bách khoa thư, Hà Học Trạc (2004: 59) đã phân thành một số loại hình như: Bách khoa toàn thư tổng hợp; bách khoa toàn thư chuyên ngành; bách khoa toàn thư địa phương; bách khoa toàn thư dành cho đối tượng chuyên biệt (thanh thiếu niên, phụ nữ...). Việc xác định rõ bản chất loại hình của mỗi công trình là tiền đề để quy tụ đội ngũ chủ thể biên soạn có trình độ chuyên môn nghiệp vụ phù hợp.

Tiêu chí lựa chọn chủ thể biên soạn từ điển và bách khoa thư là những nhà khoa học cần xuất phát từ thực tiễn. Yêu cầu đặt ra là cần có một đội ngũ biên soạn được nhìn nhận trên các phương diện khác nhau như: môi trường công tác, khả năng chuyên môn học thuật, khả năng nắm vững các kỹ thuật và công cụ để có thể tiến hành biên soạn, khả năng về lý thuyết, khả năng thực hành và thẩm định từ điển và bách khoa thư. Đặc biệt, chủ thể biên soạn cần có niềm đam mê và có kỹ năng diễn đạt nội dung tri thức trong các mục từ của từ điển và bách khoa thư.

Biên soạn công trình từ điển và bách khoa thư không phải là công việc nghiên cứu khoa học mang tính lý thuyết mà là thực hành, sắp xếp các loại thông tin tri thức giúp đối tượng tiếp nhận có thể nhận thức được các vấn đề khoa học. Nếu có được một đội ngũ chủ thể biên soạn là những nhà khoa học với trình độ chuyên môn tốt, am hiểu về từ điển và bách khoa thư, say mê và có kỹ năng diễn đạt thông tin tri thức dưới lăng kính của từ điển và bách khoa thư, sẽ là tiền đề cơ bản giúp cho sự thành công của mỗi công trình.

3. Chủ thể biên soạn là cộng đồng

Trong lý thuyết về từ điển học và bách khoa thư học, sự tham gia của người sử dụng (đối tượng tiếp nhận) vào việc biên soạn bách khoa thư là vấn đề đã được đặt ra, đặc biệt là trong giai đoạn hiện nay, khi mà công nghệ số phát triển nhanh chóng và trở thành phương tiện hữu hiệu cho sự tham gia của cộng đồng trong quá trình biên soạn từ điển và bách khoa thư. Vì thế, vấn đề cộng đồng tham gia biên soạn trở thành hiện tượng phổ biến. Thực tế, việc cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư đã mang lại những mặt tích cực nhưng cũng còn những hạn chế cần khắc phục.

Xét về phương diện chức năng, từ điển và bách khoa thư ra đời nhằm phục vụ người sử dụng tìm kiếm tri thức. Do vậy, công trình từ điển và bách khoa thư tự nó đã tạo ra mối quan hệ mật thiết giữa chủ thể biên soạn và đối tượng tiếp nhận, sự hợp tác giữa hai bên trong quá trình biên soạn và sử dụng công trình từ điển và bách khoa thư là việc cần thiết. Một cái nhìn tham chiếu với *Bách khoa toàn thư mở - Wikipedia* (bách khoa thư trực tuyến) cho thấy, công trình này đã quy tụ được đông đảo tầng lớp trong cộng đồng tham gia biên soạn, tạo ra nội dung đa dạng, chứa đựng tổng hợp thông tin tri thức. Wikipedia trình bày thông tin tri thức trên không gian mạng, không có giới hạn về số lượng, chủ đề và trường độ trong mỗi đề mục. Ở Wikipedia, chủ thể biên soạn thuộc nhiều ngành nghề, lĩnh vực, trình độ chuyên môn khác nhau ở khắp nơi trên thế giới đã góp phần tạo thành một công trình bách khoa thư mở đồ sộ, có giá trị lớn trong việc phổ biến tri thức của loài người.

Cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư sẽ cung cấp được nhiều thông tin tri thức, bởi cộng đồng với tất cả các thành phần xã hội ở các trình độ học vấn, nhận thức, chuyên môn khác nhau sẽ mang đến một lượng tri thức lớn, đa dạng. Cộng đồng biên soạn từ điển và bách khoa thư còn mang lại giá trị lan tỏa của công trình trong đời sống xã hội, góp phần quảng bá và thúc đẩy nhu cầu tra cứu và sử dụng.

Việc cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư mở như wikipedia giúp tạo ra một quá trình giao tiếp giữa chủ thể biên soạn và đối tượng tiếp nhận, công trình từ điển và bách khoa thư được coi như là phương tiện của quá trình giao tiếp đó. Thông qua công trình, nhu cầu cung cấp

thông tin tri thức của chủ thể biên soạn và nhu cầu tìm kiếm thông tin khoa học của đối tượng tiếp nhận được đáp ứng.

Bên cạnh những mặt tích cực, việc cộng đồng biên soạn từ điển và bách khoa thư cũng có những hạn chế, bất cập. Ở một số quốc gia có trình độ khoa học còn hạn chế thì việc cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư là vấn đề tương đối khó khăn, bởi không phải bất cứ ai tham gia biên soạn cũng đạt được tiêu chí cơ bản của chủ thể biên soạn từ điển và bách khoa thư, đó là những người vừa có trình độ chuyên môn sâu, vừa phải nắm bắt được mô hình, tư tưởng và có kỹ năng biên soạn công trình. Trên thực tế, một số người trong cộng đồng tham gia biên soạn còn hạn chế về cả chuyên môn về từ điển, bách khoa thư lẫn khả năng trình bày vấn đề khoa học, điều này sẽ ảnh hưởng đến chất lượng các mục từ.

Từ điển và bách khoa thư được xem là ngân hàng thông tin, tư liệu đáng tin cậy nhất, và thậm chí, nó còn là thang giá trị của nền văn hóa, văn hiến, trình độ khoa học của mỗi quốc gia. Do vậy, nội dung thông tin tri thức của từ điển và bách khoa thư cần có sự kiểm chứng khoa học một cách chặt chẽ, bài bản. Trong khi đó, mỗi cá nhân trong cộng đồng lại có trình độ nhận thức, quan điểm học thuật riêng. Do đó, trong các thông tin tri thức do cộng đồng cung cấp, không phải nội dung thông tin nào cũng có thể đảm bảo giá trị học thuật của công trình ở chuẩn mực cao nhất.

Từ điển và bách khoa thư được coi là cẩm nang tri thức, có quyền quyết định cuối cùng các vấn đề tranh cãi về nội dung khoa học. Vì vậy, việc lựa chọn chủ thể biên soạn phải đáp ứng những mục tiêu cơ bản đã được đặt ra về trình độ chuyên môn nghiệp vụ, kỹ năng biên soạn. Cộng đồng

với đặc trưng đa dạng người tham gia biên soạn không dễ dàng gì để đảm bảo những yêu cầu khắt khe về cả trình độ chuyên môn và kỹ năng biên soạn công trình từ điển và bách khoa thư. Vì vậy, để thực hiện mục tiêu cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư, cần có điều kiện cần và đủ, đòi hỏi phải có một quá trình chuẩn bị lâu dài, kỹ lưỡng về cơ sở vật chất và tri thức cơ bản.

Công trình từ điển và bách khoa thư là kết quả của quá trình hoạt động khoa học, được biên soạn vì mục đích khoa học, được đánh giá theo những yêu cầu của khoa học. Nó ra đời nhằm phục vụ cộng đồng, thậm chí còn vì mục đích thương mại, chịu sự đánh giá của đông đảo người sử dụng, trong đó có cả các chuyên gia và những người có trình độ phổ thông. Cho nên việc tổ chức cộng đồng tham gia biên soạn cần có sự hỗ trợ của những nhà từ điển học và bách khoa thư học chuyên nghiệp nhằm có được ý tưởng tốt, xây dựng mô hình cấu trúc phù hợp, đảm bảo được chất lượng khoa học cũng như tiến độ thời gian của công trình.

Kết luận

Mỗi công trình từ điển và bách khoa thư là một phương tiện phản ánh trình độ học thuật, đời sống văn hóa, xã hội. Vì vậy, chủ thể biên soạn phải có năng lực khoa học, nắm bắt được quy luật của sự vận động đời sống xã hội. Điều này đòi hỏi đội ngũ chuyên gia có trình độ chuyên môn để đáp ứng nhu cầu đặt ra từ thực tiễn. Việc đồng hành giữa các nhà từ điển học, bách khoa thư học và các nhà khoa học ở các chuyên ngành khác trong biên soạn sẽ đảm bảo cho công trình từ điển và bách khoa thư có sự nhất quán, đồng tuyến về cấu trúc và hình thức trình bày của công trình, đảm bảo sự

đa dạng và chân thực thông tin tri thức, giúp việc biên soạn được tiến hành một cách thuận lợi và chuẩn mực.

Cộng đồng tham gia biên soạn chủ yếu ở loại hình từ điển và bách khoa thư trực tuyến sẽ góp phần cung cấp các thông tin tri thức đa dạng, cập nhật. Có thể nói, để tổ chức một công trình từ điển và bách khoa thư nhằm thu hút cộng đồng biên soạn, cần có sự phối hợp giữa chủ thể biên soạn là các nhà khoa học với cộng đồng để tạo ra được một công trình hoàn chỉnh nhất có thể. Một công trình từ điển và bách khoa thư có mở đầu và không bao giờ kết thúc, nó ra đời theo quy luật vận động của khoa học, việc thiết kế để cộng đồng tham gia biên soạn cần có sự tham gia của các nhà từ điển học, bách khoa thư học và các nhà khoa học chuyên nghiệp nhằm quản trị và duy trì hoạt động của công trình. Hiện nay, tính khả thi của cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư ở Việt Nam là chưa cao, bởi chúng ta chưa có sự chuẩn bị tốt về mặt lý luận; chưa cung cấp điều kiện cần và đủ về cơ sở vật chất nhằm lôi cuốn sự tham gia biên soạn của cộng đồng. Vì vậy, để thu hút được cộng đồng tham gia biên soạn từ điển và bách khoa thư trực tuyến, các nhà quản lý cần có chiến lược khoa học bài bản, lâu dài □

Tài liệu tham khảo

1. Hội đồng Chỉ đạo biên soạn Bách khoa toàn thư Việt Nam (2017), *Tài liệu hướng dẫn biên soạn Bách khoa toàn thư Việt Nam*.
2. Hà Học Trạc (2004), *Lịch sử, lý luận và thực tiễn biên soạn Bách khoa toàn thư Việt Nam*, Nxb. Từ điển Bách khoa, Hà Nội.